

Ke 125. výročí vzniku České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění VI. ČSAV a AV ČR 1970–93

Náš závěrečný díl se výrazně liší od předchozích částí publikovaných v loňském ročníku. Zatímco v minulých číslech jsme rekapitulovali především zastoupení věd o živé přírodě v České akademii věd a umění a později v Československé akademii věd, tentokrát spíše shrneme celkový vývoj, kterým ČSAV prošla od čistek po nástupu tzv. normalizace na konci 60. let až po transformaci do Akademie věd ČR. Do osudů Akademie věd v této době opět masivně promluvila politika, ale značný vliv měla i hospodářská situace, protože právě její zlepšení mocenské elity vnímaly jako hlavní úkol vědců.

Úpadek 70. let

Po vlně odchodů vědců do exilu a po všech politických čistkách se Československá akademie věd ocitla v nejhlubší krizi za celou dobu své existence. Z nejvyššího místa musel kvůli svému jednoznačnému odporu k okupaci Československa v srpnu 1968 odejít chemik František Šorm a do jeho funkce postoupil Jaroslav Kožešník, technik a matematik. Vyměnila se i nemalá část členů dosavadního prezidia a funkcí byli zbaveni mnozí ředitelé pracovišť (nikoli ale všichni – např. botanik Slavomil Hejný na své pozici zůstal až do r. 1990). Řada nově příchozích v křeslech vedoucích pracovníků silně zaostávala za svými předchůdci v odborných i organizačních schopnostech. Snad nejvýraznější propad zažil Mikrobiologický ústav, kde zakladatele pracoviště Ivana Málka nahradil po krátkém intermezzu naprosto neschopný Vladislav Zalabák, za nějž habilitační práci museli psát jiní pracovníci instituce. Jeho zástupcem se navíc stal člověk v minulosti soudně trestaný za hospodářský delikt. Na mnoha ústavech se k tomu velmi zhoršila pracovní atmosféra, šířilo se udávání a mnozí vědci, aby si uchovali svou pozici, byli bohužel ochotni rezignovat na vlastní důstojnost i čest.

Československá akademie věd byla považována za jedno z „center kontrarevoluce“ a u nové politické mocenské elity upadla do velké nelibosti, což se výrazně projevilo na jejím finančním rozpočtu. Jednotlivá pracoviště byla trestána i za každého svého pracovníka, který emigroval na Západ. Přitom v mnoha případech šlo o nejschopnější vědce, kteří bez problémů nacházeli práci na prestižních univerzitách a ve špičkových vědeckých ústavech. Z finančních a politických důvodů byly na několik let prakticky zmrazeny kontakty se západními zeměmi. Na cesty do zahraničí

mohli zapomenout především lidé vyloučení nebo vyškrcnutí z komunistické strany a nestraníci. Náhradou za ztracené styky se Západem se měla stát intenzifikace kontaktů se státy sovětského bloku a samotným Sovětským svazem, např. v rámci různých společných komisí v Radě vzájemné hospodářské pomoci (RVHP). Spolupráce na bázi RVHP však zdaleka neměla takový potenciál jako svazky se špičkovými pracovišti ve světě, která skutečně stála v čele vědeckého výzkumu.

V r. 1974 se uskutečnilo dlouho plánované zasedání Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) k otázkám vědy a vědecko-technického rozvoje. Původně se mělo konat již na podzim 1967, ale rychlý vnitropolitický vývoj odsunul otázky vědní koncepce a pozice vědy ve společnosti dočasné do pozadí. Jestliže však v r. 1967 představitelé ČSAV doufali, že se jim podaří na základě dokumentů z tohoto zasedání prohloubit emancipaci Akademie věd od politické moci, v nové situaci mělo zasedání ÚV KSČ přesně opačný efekt – jednoznačně potvrdilo zvýšení dohledu komunistické strany nad vědeckým bádáním v podobě teze o vedoucí úloze KSČ ve všech oblastech společenského života. Dokumenty z jednání navíc jednoznačně preferovaly aplikované výstupy před základním výzkumem. Tento trend se pak ještě dále rozvinul v průběhu 80. let. Významnou roli zde sehrál Jaromír Obzina (1929–2003), původně federální ministr vnitra, který se r. 1983 stal místopředsedou vlády a hlavně předsedou nové zřízené Státní komise pro vědecko-technický a investiční rozvoj.

Ani nesmírně těžké podmínky a mimořádně posílený dohled politické moci však nevedly k úplnému přerušení výzkumu a po čase docházelo i k dílčímu obnovení spojení do západních center vědy. Snad

stojí za zmínku, že právě v polovině 70. let proběhlo takřka osudové setkání biochemika Antonína Holého s jeho kolegou z belgické Lovaně Erikem de Clerckem, které stálo na samém počátku vývoje antivirotik používaných např. při léčení syndromu získané imunodeficiency (AIDS). Ale také na dalších pracovištích bádajících o živé přírodě se i na počátku 70. let mnoho vědců snažilo udržet krok se světovou vědou nebo alespoň neztratit kontakt, i když se nedostávalo prostředků na přístrojové vybavení a zahraniční literaturu.

Ve jménu přestavby

Situace se postupně začala zlepšovat od druhé poloviny 70. let, i když celková stagnace a zaostávání za světovou vědou se dále prohlubovaly, což souviselo i s rostoucími obtížemi československého hospodářství. Výraznější změny přineslo až období tzv. přestavby po nástupu nového generálního tajemníka ÚV Komunistické strany Sovětského svazu Michaila Sergejeviče Gorbačova. Ten nastartoval významné politické a hospodářské změny, znamenající určitou demokratizaci a otvírání východního bloku vlivům ze Západu. Gorbačov od svých kroků očekával záchranu skomírajícího hospodářství a udržení pozice Sovětského svazu jako jedné ze dvou nejvýznamnějších mocností, ale v průběhu několika let se jasně ukázalo, že situace je mnohem horší, než předpokládal. Nakonec politika přestavby vyústila v rozpad Sovětského svazu a pád komunistického režimu nejen v SSSR, ale i v jeho dosavadních evropských satelitech včetně Československa. Nešlo však pravděpodobně ani tak o důsledek nepromyšlených reformů nového vládce jako spíše o nezadržitelný proces daný chybami v systému vládnutí komunistických stran. Velký podíl na něm měly také množící se hospodářské problémy spojené s byrokratizací, vysokou mírou korupce a dlouhodobým podvázáním funkce všech hospodářských mechanismů.

Sovětskou politiku museli následovat i představitelé vládnoucí KSČ, přestože se jim od počátku vůbec nezamlouvala. Viděli v ní, do určité míry asi oprávněně, nebezpečný návrat k myšlenkám reformního komunismu r. 1968. Sami se přitom dostali k moci právě potíráním těchto idejí a politickým pronásledováním jejich nositelů. Jak ukazují nové výzkumy, chtěla vládnoucí elita omezit celou politiku přestavby pokud možno jenom na ekonomickou oblast. Základním požadavkem se stala ochrana hospodářství, které se nacházelo v mnoha ohledech doslova v katastrofálním

stavu. Výrazně klesala konkurenceschopnost československých výrobků na západních trzích, a to i v tradičních oborech, jako byla např. výroba strojů. Prudce se prohlubovaly rozdíly mezi průměrnou životní úrovní v Československu a ve vyspělých západoevropských zemích. Kvalitu života v naší zemi totiž zhoršoval i špatný stav životního prostředí. I když zemědělství díky mohutným investicím zejména z počátku 70. let dosáhlo soběstačnosti země ve většině hlavních komodit, budoucí produkci silně zatěžovalo obrovské nasazení chemických ochranných prostředků a problémy při hospodaření s půdou. Vývoj mnohých perspektivních hospodářských odvětví navíc zbrzdilo embargo na dovoz některých vyspělých technologií (např. v oblasti výpočetní techniky) ze západních zemí. V naprosto nevyhovujícím stavu se nacházela v Československu i věda. Na jedné straně zde sice působilo značné množství pracovníků, ale na straně druhé se projevovalo dlouhodobé zanedbávání obnovy přístrojového vybavení, nevyužívání již tak omezeného potenciálu vědců z politických důvodů a dlouhodobě velice nízká míra provázanosti se světovou vědou. Přitom stejně jako v 60. letech politici doufali, že to bude právě věda a její výsledky, co zajistí zázračné uzdravení ekonomiky. Ještě zesílil akcent na aplikovaný výzkum ve smyslu propojení vědy s praxí, hodně se hovořilo např. o možnostech biotechnologií a dalších tehdy módních oborů, které většinou svůj nástup na Západě měly již nějakou dobu za sebou. Obvykle ale šlo o slepou uličku, při níž se od vědců požadovalo vylepšování v zásadě zastaralé výroby, a v improvizovaných podmínkách se hledaly náhražky finančně nedostupných západních technologií. Na skutečně zásadní reformu vědy chyběla ochota zajistit nutné vstupní investice i pochopení pro úkoly základního výzkumu.

V r. 1986 se novým předsedou ČSAV po zemřelém fyzikovi Bohumilu Kvasilovi (1920–85) stal schopný chemik Josef Říman (*1925) a s touto personální změnou se pojily i některé pozitivní trendy ve vývoji Československé akademie věd. Rozšiřovaly se kontakty se západními zeměmi, do určité míry došlo ke zmírnění perzekuce politicky pronásledovaných vědců a více se hledělo na skutečnou odbornost vědeckých pracovníků než na jejich politickou angažovanost. Změny však probíhaly příliš pozvolně a nedůsledně. Jak již bylo

1 Dobové trendy na sklonku 80. let odráží i udělování medaile ČSAV Za zásluhy o spojení vědy s praxí. Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i. (MÚA AV ČR), Sbírka medailí

2 I v 70. a 80. letech se na vědeckých pracovištích normálně bávalo. Záběr z r. 1983 ukazuje Laboratoř elektronové mikroskopie Parazitologického ústavu Československé akademie věd. MÚA AV ČR, fond Fotoreportáže ČSAV a AV ČR

3 Mimořádné valné shromáždění ČSAV se sešlo již 21. prosince 1989. MÚA AV ČR, fond Valná shromáždění ČSAV

4 Nové vedení Akademie věd po pádu komunistického režimu ukazuje tento snímek ze zasedání Prezidia ČSAV 7. září 1990. MÚA AV ČR, fond Fotoreportáže ČSAV a AV ČR

zmíněno, kromě slabé vůle ke skutečným reformám chyběly potřebné finanční prostředky, kterými by ČSAV mohla alespoň zčásti splatit obrovský vnitřní dluh.

Ze 72 řádných členů ČSAV na počátku r. 1988, před posledním doplňováním členstva, se vědami o živé přírodě zabývali např. výše zmíněný S. Hejný (řádným členem zvolen v r. 1984; viz Živa 2012, 4: LXXII), slovenský parazitolog a helmintolog Ján Hovorka (1977), zoolog Josef Kratochvíl (1972), ředitel Jihočeského biologického centra ČSAV a zároveň Entomologického ústavu ČSAV Vladimír Landa, ředitel

Výzkumného ústavu živočišné výroby v Nitra Ján Plesník (1982), rostlinný fyziolog Silvestr Prát (1955), parazitologové Bohumil Rosický (1970) a Bohumil Ryšavý (1977), slovenský odborník na rostlinnou výrobu Emil Špaldon (1977) nebo odborník na biologii lesa Miroslav Vyskot (1984). Řízením oddělení věd o živé přírodě a chemických věd ČSAV byl v této době pověřen ředitel Ústavu systematické a ekologické biologie ČSAV Vlastimil Baruš (1935–2014).

Rok 1989 a ČSAV

Mohutné čistky na přelomu 60. a 70. let stejně jako přísný ideologický dohled v následujícím období zajišťovaly, že se z ČSAV nestane znovu jedno z klíčových ohnisek snah o reformu politického režimu. Vědečtí pracovníci dobře věděli ze zkušeností s vývojem po r. 1968, že před případnými represemi je neuchrání sebevětší mezinárodní věhlas nebo důležitost jejich práce pro společnost. Nicméně ti z nich, kteří měli možnost vyjždět za železnou oponu, si lépe než ostatní spoluobčané uvědomovali hloubku hospodářské a společenské krize, v níž se Československo ocitlo. Také obtížně snášeli, že mnohé experimentální práce za dosavadních podmínek ani nemohou na svém pracovišti provádět a sužovaly je překážky v nutných mezinárodních kontaktech, ať se týkaly obtížného přístupu k zahraniční odborné literatuře, či byrokratických komplikací při výjezdech do ciziny, nebo při pořádání mezinárodních akcí v Československu. Společenské napětí, jež v průběhu r. 1989 rychle narůstalo, nenechávalo stranou ani pracovníky ČSAV. Někteří z nich působili v rámci Kruhu nezávislé inteligence, mnozí podepsali různé výzvy včetně prohlášení Několik vět.

Řada pracovníků ČSAV se rychle zapojila do protestů, jejichž roznětkou se stal brutální zásah policejních složek proti demonstrujícím studentům na Národní třídě v Praze 17. listopadu 1989. Nelze opomenout, že mnoho vědců svou činností v Akademii věd spojovalo s přednášením na vysokých školách, které se staly jádry odporu proti dosavadnímu režimu. Samozřejmě na pracovištích věd o živé přírodě se situace nevyvíjela tak bouřlivě jako na některých ústavech věd společenských, ale přesto i zde propukly dlouhá léta hromaděné problémy a konflikty. V jednotlivých ústavech vznikala Občanská fóra a zejména mladší pracovníci stále intenzivněji

hovořili o potřebě změn ve vedení pracovišť i Akademie věd, ale zároveň o nutné reformě celé struktury ČSAV, která nesplňovala základní demokratická kritéria. Poměrně značnými pravomocemi disponovalo valné shromáždění členů. Tvořili ho sice vesměs skutečně zasloužilí vědci, ale převážně v seniorském věku, se značně konzervativními představami. Často byli vzdáleni realitě současných akademických ústavů.

Problém se stárnutím Akademie věd a sboru jejích členů se pokoušel řešit již František Šorm v 60. letech. Navrhoval reformu, podle níž by od určitého věku členové ČSAV přecházeli do kategorie čestných členů a ztráceli hlasovací právo na valném shromáždění. Návrh se však nedočkal politické podpory a nedošlo k jeho realizaci. V následujících desetiletích se tento problém dále prohluboval a přes pravidelné volby nových členů se věkový průměr účastníků shromáždění s hlasovacím právem spíše zvyšoval. Na druhou stranu překvapivě málo jich získalo funkci pouze za politické zásluhy, zrovna tak jako jich bylo málo z politických důvodů vyloučeno (největší skupinu v tomto ohledu představovali emigranti po r. 1968).

Nicméně do dění se snažili zapojit i významní představitelé ČSAV, kteří její vedení museli opustit po čistkách v r. 1968. Tato tzv. konzultační skupina (matematik Miroslav Katětov, právník Viktor Knapp, historik Josef Macek, filolog Pavel Oliva, chemik Otto Wichterle) se na konci listopadu setkala s dosavadním předsedou ČSAV J. Římanem. Ten již 6. prosince 1989 na svou funkci rezignoval (stejně jako zbytek dosavadního prezidia) a jako úřadujícího místopředseda ČSAV jeho pravomoci převzal zmíněný M. Katětov (1918–95). Poté 12. prosince vznikla jako protiváha dosavadního valného shromáždění Komora volených zástupců pracovišť ČSAV, která iniciovala přeměnu Československé akademie věd na demokratickou samosprávnou instituci a zároveň významně přispěla ke vzniku nových modelů řízení a financování vědy, včetně vytvoření grantového systému. Personální výměna ve vedení ČSAV dovršilo 59. valné shromáždění ČSAV v červnu 1990, kdy předsedou Akademie věd byl zvolen proslulý chemik Otto Wichterle (1913–98), uznávaný i jako morální autorita. Ve své činnosti pokračovala Komora volených zástupců, která se snažila podnítit další transformační kroky. Na všech pracovištích se uskutečnily konkurzy na ředitele, což umožnilo provést dlouho odkládané personální změny na této úrovni. Dotkly se např. ředitele Botanického ústavu ČSAV S. Hejného, dosud jediného, který funkci vykonával 28 let. Jeho prvním nástupcem se stal Robert Neuhäusl. Ten však r. 1991 v 61 letech zemřel. Poté se funkce ujal Jan Štěpánek, který ji vykonával po jedno období do r. 1995.

Hlavní problém – finance

Základním problémem Československé akademie věd na počátku společenské a ekonomické transformace se stal katastrofální nedostatek finančních prostředků na provoz. Na jedné straně padly veškeré ideologické překážky pro styky s vyspělými státy západní Evropy i pro modernizaci

5 Prvním předsedou Akademie věd ČR byl zvolen fyzikální chemik Rudolf Zahradník. Funkci vykonával po dvě volební období až do r. 2001. MŮA AV ČR, osobní fond Rudolf Zahradník. Foto M. Martinovský (1990)

výzkumných postupů, na straně druhé však na potřebné změny chyběly peníze. Rozpočet Akademie věd byl v této době dramaticky zredukován. Její činnost přitom negativně ovlivňovaly i prostorové obtíže související s procesem restitucí, které na řadu pracovišť dolehly s mimořádnou tvrdostí. Ani dobová politická a společenská atmosféra k zlepšení situace v ČSAV příliš nepřispívala. Do vysokých funkcí ve vedení státu přešla řada dosavadních pracovníků ČSAV, rychle se však ukázalo, že necítí s touto institucí žádnou zvláštní spojitost. Představa o vědě jako výhradně výrobní síle se hluboce uhnízдила v hlavách politiků a přežila i pád komunistického režimu. Akademie věd se navíc stala v tomto období terčem nevybíravých útoků jako údajně beznadějně zastaralá, stalinistická instituce. Ozývaly se četné hlasy, že by měla být zrušena nebo spojena s univerzitami a vysokými školami. Za takových podmínek se mnoha dosavadním zaměstnancům jevila práce v ČSAV jako značně neperspektivní, a proto raději volili odchod do zahraničí nebo do soukromé sféry.

Restrikce vedly ke snížení počtu pracovníků zhruba z 12 tisíc na 8,5 tisíce. Zároveň bylo nutno přistoupit i k rušení některých pracovišť. Tento krok se přitom týkal nejen ústavů v oblasti humanitních, ale i přírodních věd.

Od ČSAV k AV ČR

V obnovené demokracii oživilo rovněž určité napětí mezi českým a slovenským národem, které jen zdánlivě vyřešilo přijetí zákona o československé federaci na podzim 1968. Stále intenzivněji byla reflektována nedotaženost některých změn souvisejících s federativním uspořádáním, např. vybudování paralelních českých institucí k existujícím institucím slovenským. To se plně týkalo také oblasti Akademie věd. Československá akademie věd fungovala jako federální instituce do značné míry jen formálně. Od r. 1968 se všechna

její pracoviště nacházela v českých zemích. Samozřejmě mezi členy ČSAV bylo mnoho slovenských vědců a nejvyšší představitel Slovenské akademie věd (SAV) zastával funkci místopředsedy ČSAV, ale SAV vyvíjela vědeckou činnost prakticky nezávisle. V r. 1969 se v České národní radě měl projednávat zákon o České akademii věd, ale na poslední chvíli došlo k jeho stažení. Na počátku 90. let se tato otázka začala řešit znovu. Sít pracovišť v českých zemích měla přejít pod národní Akademii věd a ČSAV by se proměnila na pouhou koordinační nadstavbu. Zákon o Akademii věd ČR byl předložen ke projednání na jaře 1992, i když hrozilo, že diskuzi o zákonu využijí někteří odpůrci Akademie věd ke snahám o její definitivní zrušení. Naštěstí se normu podařilo v České národní radě prosadit, což pak hrálo velkou roli vzhledem k dalšímu politickému vývoji. Po volbách počátkem června se ukázaly velké rozdíly mezi zvolenou politickou reprezentací v českých zemích a na Slovensku, které nakonec vedly k rozpadu společného československého státu. To znamenalo i zánik Československé akademie věd po 40 letech existence. Její majetek a pracoviště v českých zemích přešly na Akademii věd ČR, majetek mimo toto území se dělil stejně jako majetek federace v poměru 2 : 1 na základě poměru počtu obyvatel.

Ustavující sjezd Akademie věd České republiky se konal v únoru 1993 a prvním předsedou byl zvolen fyzikální chemik Rudolf Zahradník (*1928). Dosavadní předseda ČSAV Otto Wichterle se stal čestným předsedou nové instituce. S koncem Československé akademie věd zanikl sbor jejích členů a nová Akademie věd ČR již podobným institutem nedisponovala a nedisponuje. Znamená to tedy, že Akademie věd ČR nadále neplní roli reprezentativní učené společnosti a její struktura začala spíše připomínat některé sítě vědeckých institutů, jako např. německou Max-Planck-Gesellschaft. Zrodila se životaschopná a plně konkurenceschopná organizace, která mohla obstát v tvrdém mezinárodním srovnání. Stále však pokračoval trend drastických úspor, který vedl ke zrušení dalších 21 pracovišť k 30. červnu 1993, včetně např. Ústavu fyziologických regulací. S dramatickým nedostatkem financí omezujícím mezinárodní styky i obměnu přístrojové techniky zápolila Akademie věd prakticky po celý zbytek 90. let, další propad přišel s pověstnými vládními „úspornými balíčky“ v průběhu r. 1997. Situace se začala měnit teprve na počátku nového století.

V našem cyklu jsme došli od r. 1890 až na práh 21. století. Mluvili jsme o vědě, národu, ale často také o penězích a politice, protože oba tyto faktory sehrávají mnohdy určující roli při vývoji klíčových mimouniverzitních vědeckých institucí. Po většinu doby jsme sledovali, jak se měnící podmínky vědeckého bádání odrážely v oblasti věd o živé přírodě a jak byla tato odvětví v ČAVU a později v ČSAV reprezentována. I v současnosti tvoří pracoviště Akademie věd ČR významnou součást výzkumné báze věd o živé přírodě. Doufáme, že se nadále bude úspěšně rozvíjet a přinášet nové poznatky veřejnosti.